

PÁRISI LEVÉL.

Páris, 1889. jan

(Renan Histoire du peuple d'Israel-je II. köt. 8-ad ré. C. Levy, Páris 1888. E. Chastel műve: „Melanges historiques et religieux“ előszóval Bouvier Ágostól. 1 köt. 8-d Paris et Geneve. 1888).

Szerkesztő Ur!

A múlt év utolsó napjaiban megjelent Renan „Izrael történelme“ czimü művének második kötete; szerző tehát teljesítette azt az ígéretét, melyet az első kötet megjelenésekor tett, hogy a másodikat a következő évben közre adja. S csakugyan az elsőtől egy évre megjelent a második. E kötet érdekességre semmivel sem áll hátrább az elsőnél, sőt drámai részleteivel felülmulja azt. Ezt könnyen érteni lehet abból a körülményből, hogy itt oly korszakot tárgyal, melyet bizonyos pontig történelmi korszaknak nevezhetni. Az első kötet Izrael népe történelmének homályos kezdeteivel foglalkozott és Dávid király trónra léptéig jött le. Ott tehát csak feltételekre, gyanításokra építhetett. S világos, hogy a belátás amaz ereje mellett is, melylyel Renán rendelkezik, nem egyszer kellett haboznia a sok gyanítás között. Jól tudom, hogy a mi őt illeti, ő könnyen fel tudta fogni a történelem homályos részleteit, de mit ért ez, hogyha az okmányoknak többé-kevésbé hypothetikus volta minden perczen megkötötte. Renán gyakran érezte ezt a nehézséget az első kötet írásánál. A második kötetrel ebből a homályosságból aránylag nagyobb világosságba lépünk, az adatok sokkal határozottabbak. Ennek lehet tulajdonítani, hogy Renán, mit az első kötetnél nem tett, itt az események idejét is megjelöli a könyv lapjai tetején. Ezzel azonban nem azt akarjuk mondani, hogy ő szó szerint veszi e megjelölést. De végre is ez annyit mutat, hogy itt az időmeghatározás sokkal hitelesebb, mint az első kötetben; legalább megközelítőleg pontos.

Bármiként legyen, a második kötet azt az időt foglalja magában, mely Dávidtól Samaria elfoglalásáig, az északi királyságnak az

assyrok által való leromboltatásáig, 1025-től 720-ig terjed Kr. e. E kötet három részre oszlik. Én mindenekelőtt a harmadik, azaz az utolsó részről akarok szólni, mely egyébiránt független a könyv történelmi menetétől. Kétségtelenül emlékezni fog az első kötet ismertetésében jelzett ama hézagra: hogy Renán elbeszéli Izrael ős korszakainak történelmét, a patriarchákat, Mózesst stb., de semmit sem mond amaz okmányokról, melyek e távoli időkre tanúságot szolgáltatnának, semmit a különböző könyvek eredetéről, melyekből a Pentateuchot összealkotják és semmit ez összealkotás módjairól. A legtöbb bíráló Renán munkájának e nevezetes ponton való hiányát feltudta. Igaz, hogy Renán már az első kötetben nyilatkozott, hogy erre később vissza fog térni. De ellenmondásai azt kívánták volna, hogy már ott tegye. És a bírálók kifogása alapos volt. Renán a második kötet végén szól a kérdéshez, de itt is nagyon önkényesen bánik el vele. Azok a kérdések, melyek sok író t habozóvá tesznek, midőn az okmányok nem nyújtanak elég világosságot, őt nem tartoztatják vissza az ítéletben. Ő azonnal az intuitio hatalmához folyamodik. Például, a Pentateuch és Jozsue könyve, két régibb könyvről beszélnek, melyeknek csupán czimei vannak adva: *Jahveh harcza* és az *Igazságos könyve*. Renán tüstént azt állítja, hogy ezek a legelső termékei a héber irodalomnak. De mire alapítja ez állítását? azt tudni nem lehet. De még tovább megy és a tartalmáról is beszél azoknak a könyveknek, melyekről éppen semmit sem tudunk. *Jahveh harcza* hősi énekek gyűjteménye volt, melyeket a Homéri énekekkel hasonlít össze, de ez utóbbiakat nem a mostani formájukban véve, hanem korábbi kezdetlegesebb alakjukban. Az *Igazságos könyve* a patriarchák életéből tartalmazott jeleneteket, idyllek gyűjteménye volt, melyeket Renán az ő költői képzelmével kellemmel és üdeséggel teljeseznek gondol. Mellesleg jegyezve meg, ily költemények, a mennyire mi ismerjük, kivétel lennének a héber irodalomban. E könyveket az északi királyságban Kr. e. a 9-ik száz esztendőben állították volna össze. A vallásos eszmének azonban semmi része sem volt benne. Csakis egy száz esztendővel később alkotta azokat valamelyik író szent történetekké a kegyes lelkek épületére: ebből származott a jahvista elbeszélés, melyet a Pentateuchban találunk. És a míg e munkát alkották északon, az alatt egy jeruzsálemi író hasonló munkát hozott létre, mely nem más, mint a Pentateuch elohista elbeszélése. Később aztán a fogság után egy vagy több gyűjtő átdolgozta e primitív okmányokat, rendezte és összealkotta abba a formába, melyben a Pentateuch és Jo-

zsué könyve jelenleg vannak. Im ezek röviden Renán nézetei az ó szövegség első könyveiről. Természetes, hogy mindezekre a hypothesisekre sokat lehetne mondani; de én csak jelezni kívántam az író elméletét, hogy látni lehessen, hogy mit gondol ő azokról az okmányokról, melyeket Izrael történelme megírásánál használt. Magát az egész művet könnyebb felfogni, ha az ember tudja, hogy minő értéket tulajdonít a műhez használt okmányoknak. Kétségtelen, hogy nagy szabadsággal jár el a Pentateuch és más régi héber iratok eredetének megítélésében. Ő sohasem jön zavarba miattuk, azokat rendezzi, mint jónak látja. De az ily módon való tárgyalásnak veszélyét Renán aligha észrevette, mert sokszor idéz elé zavart, nem egyszer esik ellenmondásba és pedig nemcsak az eszmékre nézve, hanem néha még a kifejezésekre nézve is. Hogy csak egy példát említsék, hogyan állithatja ő egyfelől, hogy a patriarchák történelme csak mythos, melyet a próféták töredékes darabokból állítottak össze, s másfelől meg, hogy maguk a próféták a patriarchák egyszerű és tiszta vallásától voltak inspirálva? Ebben semmi logika.

Mint már említettem e kötet három részt foglal magában. Az első a királyságról szól, a mikor az a maga nagyságában tündökölt Dáviddal és Salamonnal. Renán sokáig időz e nagy korszaknál és ezt jelezni kell, mert erre vonatkozó észrevételei nagyon helyesek. Az első kötetben kimutatta, hogy Izrael népének mindenek felett és mindenek előtt vallásos küldetést kellett teljesíteni, hogy ez volt az ő lételének oka. Minden vallási küldetés pedig a lemondás szellemét kívánja meg és azzal nem egyeztethető össze a hatalom és gazdagság, melyek elpuhitnak. Ez elvek következtében Renán megmutatja, hogy Dávid és Salamon uralkodása, kiknek oly nagy földi hatalmuk volt Izraelben, nem állott összhangban a héber nép vallásos hivatásával. Ez annyira igaz, hogy Salamon alatt a próféták fel is emelték szavukat eme csupán földi, világi fény ellen, kifogásolták a politikát, mely a földi dolgoknál nem lát egyebet és az ők ösztönzésükre történt, hogy a tiz törzs fellázadt és külön királyságot alkotott. Izraelnek világi hatalma bizonyára alább szállott ez által, de vallási küldetése új megszentelését nyert. Ez való igaz és ezeket a szép és gazdag fejleményeket Renán tolla elragadóan ecseteli. — Már az első kötetben szokatlan összehasonlításokat tesz s ilyenek még számosabban fordulnak elé a másodikban, melyek közül némelyik nagyon phantastikus. A királyságról szóló fejezetben például Dávidot Abdel-Kaderrel és Salamont egy bagdadi Kalifával hasonlítja össze. Kissé tulhajtott dolog ezen módon akarni bevésni személyei vonásait az olvasó em-

lékezetébe. Ámbár ezekkel, valamint más hasonló, sokszor bámulatba ejtő hasonlításaival mit sem árt.

A második rész egészen a prófétismusnak van szentelve. És ebben megragadó helyek vannak. Az ember gyönyörködik eme nagyszerű kinyilatkoztatás festésében, melyet prófétismusnak neveznek. Hol van gazdagabb és fényesebb ecset, mint a Renán tolla, és mily bámulatos ügyességgel tudja azt használni! Az ember csak sajnálhatja, hogy képzelme néha téved és oly színeket használ világitásul, melyek torzképbe mennek át. Mennyire igaz, mikor a prófétáknak jellemét, Isten emez embereinek fenséges szelleimét és rettenthetlen bátorságát rajzolja, kik Sámueltól Krisztusig egy nagyszerű arczképcsarnokot alkotnak. De másfelől ez egymáshoz annyira hasonló jellemképekben ott vannak ama vonások is, melyek botránkoztatólag hatnak. Tényleg ugyanazok a próféták, a kiket ő egyfelől hittel, vallásos szellemmel és lelkesedéssel teljeseznek mutat fel, másfelől közönséges cselszövők, ügyes komédiásokként vannak feltüntetve. És pedig azért, mert másképpen nem tudja igazolni, miknek a prófétákat végül is tartja, néptribunoknak, kik a katonai politikát a királysággal szemben ellenezték. És itt már hasonlításai valóban szélsőségbe csapnak. Így például Ezsaiást Carrel Armandhoz és Girardin Emilhez a hírlapíróhoz találja hasonlónak, s egyszer meg Voltairehez hasonlítja. S az egész prófétismus szerinte csaknem egy az ujkori journalismussal.

Avagy mindez nem téves, nem hamis-e és nem sérti-e egyszerűsmind az irodalmi jó izlést? Miért hogy nem emelte ki különösen a vallásos inspiratiót, mely a prófétákat annyira megkülönbözteti? Itt kétségtelenül érzékeny pontot érintünk: Renan skepticismusát. Éppen ez a skepticismus mely minden munkáiban benne van, az, mi ezt a nagy író megakadályozza abban, hogy a vallási dolgokban tisztán lásson és helyesen ítéljen. Ez minden munkájának legfőbb hibája és ez a skepticismus nem is gyakorolt az olvasók nagy tömegére üdvös befolyást. A legtöbbben ismeretlenek levén a theologiai és vallásos kérdésekkel, elfogadják a kedvelt író következtetéseit, a kinek irodalmi tökélyét bámulják, mert nagyobb előszeretettel viseltetnek az aesthetika, mint a történelmi alaposság iránt. Irodalmi művészet tekintetében, a mint már említettem is, e kötet még fennebb áll az előbbinél. Ezt talán annak lehet tulajdonítani, hogy az okmányok bizonyosabbak és világosabbak s így több a történelmi anyag. Szóval a második kötet, a jelzett hibáktól eltekintve, nagyérdékű mű.

Renán a harmadik kötetet is bevégezte s már meg is kezdet-

ték a nyomását, de mégis csak az év végén fog megjelenni. Csodálni lehet, hogy egy kötet nyomtatása annyi időt vesz igénybe. De Renán úgy szokott, hogy tizszer is átnézi az iveket, mielőtt véglegesen kinyomatná. És mindig javít, mindig finomít. — Mindig az aesthetikai oldalt tekinti legfőbbnek.

Renánról E. Chastel-re menve át, vele is a történelem körében maradunk; de nagy különbség van a két író és módszereik közt, mert a mily nagy az első művészete, a második éppen annyira kitűnik a történelmi igazságok elfogulatlan keresése által. Chastel több munkát írt, de én itt főleg személyével kívánok foglalkozni ama munka alapján, mely közelebbről Párisban és Genfben e czim alatt jelent meg: „Etienne Chastel, Mélanges historiques et religieux, précédés d'une notice biographique, par Auguste Bouvier.“ E kötetet tehát az ő egyik legjelesebb tanítványának, Bouvier genfi theol. tanárnak lehet köszönni. De azt is meg kell mondanom, hogy annak eszméje Chastel özvegyétől származik, ki halála óráján annak kivitelét Bouvier szívére kötötte. Chastel mintegy félszáz esztendeig volt Genfben az egyháztörténelem tanára és az ő működése hatályosságát eléggé mutatja az, hogy tanítványai közül többen nevet szereztek a történelmi tudomány terén. Chastel számos művei között a legértékesebb: „A kereszténység történelme eredetétől napjainkig“ (Histoire du Christianisme depuis son origine, jusqu'à nos jours) öt kötetben. Halála után, mely 1886-ban következett bé, neje némely kiadatlan és némely a folyóiratokban elszórt munkáinak egy kötetben való kiadását tervezte, mit aztán Bouvierre bízott, megkérve, hogy életrajzot is írjon a kötethez. Bouvier meg is felelt a hozzá kötött bizalomnak. Az életrajz, melyet írt, nemcsak történelmi munka, hanem vallási és erkölcsi elemmel teljes mű, mely mély rokonszenvet ébreszt az olvasóban az iránt, kinek életét elbeszéli. Három részre van osztva, a melyek közül mindenik Chastel tevékenységének egy-egy korszakát tárgyalja. Mindenik igen érdekes s annyival inkább, mert ez életrajz nem azok közé tartozik, melyeknek írói előre elhatározzák, hogy mindent csodálnak, mindent jónak találnak. B. nem mind osztja a nézetét Chastelnek, ki neki előbb mestere s mindvégig barátja volt. S ennek nem csak kifejezést ad, hanem külön fejezetben bírálja az ember iránti nagy tisztelettel és rokonszennvel a gondolkozó és történelemíró nézeteit. Azt kérdezi: „vajjon a kereszténység fogalma, melyet Chastel adott, teljesen kielégítő-e? Hathatósan fogja-e az szolgálni az eléhaladás ügyét, mely lelkével annyira össze volt forrva? Kimondjuk nyíltan véleményün-

ket. Az általa ugynevezett haladó kereszténységben hiányzik a tan, igen, egy teljes, erős s minden elméleti és gyakorlati kérdésre alkalmazott tan . . .“ Tudni kell, hogy B. az orthodoxia hive, de azé az orthodoxiáé, mely a türelmet is ismeri, s mely megengedi az övéivel ellenkező nézeteket. S talán ez az oka, hogy némely orthodoxok gyanus szemmel néznek reá. De visszatérve az életrajzra, érdemül hozza fel Chastelnek a részrehajlatlan bírálatot, mit bár mások is követnének. S miután a gondolkozó eszméit megbírálta, mily szép bizonyosságot tesz az ember, a keresztény mellett! „Tőle még egy más leczkét is tanulhatunk, mondja, a munkás, átható, az egész életet megszépítő hit leczkéjét. Ezt valóban megtaláljuk az ő életében . . .“ B. három szóban összegezi Chastelnek az élet gyakorlati oldalára vonatkozó nézetét: egység, méltóság és boldogság. De a mily érdekes ez életrajz, itt még nem végezhetem ismertetését. S nem hagyhatok el belőle különösen egy részt, mely a Chastel ellen 1839-ben tanári pályája kezdetén indított eretnekségi perről szól. A tanulók igen rokonszenvesen fogadták az új tanárt, ki papi hivataláról lemondott, hogy annál nagyobb odaadással szentelhesse magát tanári elhivatásának. De csakhamar az a hír terjedt el először a papok közt, aztán a közönségnél, hogy Chastel tagadja a csudákat, következőleg rationalista. Ebben az időben és oly környezetben rationalismussal vádoltatni annyi volt mint kizárásnak tétetni ki. A tanulók tanáruk mellett foglaltak állást és rokonszenves levelet intéztek hozzá. De a támadást annál inkább folytatták ellene kívülről; még a dissidensek is, a kiknek élén Merle Daubigné, a reformatio történelemírója állott, együtt kiáltottak ellene a nemzeti egyházbeliekkel, hogy Chastelt gyalázattal illessék és lesujtsák. És különös — bár hasonló körülmények közt gyakran meg szokott történni—, hogy a vádlók közül egy se tudott tényleges bizonyítékot felhozni ellene az ő eretnekségére nézve. A vádlók csak annyit mondhattak, hogy a csudák tagadásával a tanulók jegyzetei után vádolják. De ez még nem tekintethetett elég bizonyítéknak egy eretnekségi perben.

Minthogy a papok gyülekezetének volt a tiszte a genfi theol. facultas tanárainak tanítására felügyelni, az intézte a Chastel perét is. Egyik ülésben azt kívánták tőle, hogy adjon nyilvánosan magyarázatot az ügyben, de ő a tanítás szabadságára hivatkozva, megtagadta. Készségét nyilvánította az iránt, hogy magán uton bárkinek szolgál magyarázatokkal, ki őt megkeresi, de nyilvánosan, mintegy törvényszék előtt, soha. De a papok gyülekezete, mely tényleg törvényszék volt, kényszerítve érezte magát arra, hogy a közvélemény előtt

nyilatkozzék, mely őt az eretnekségben való részességgel vádolta. Ezért az 1840. jan. 17-én tartott ülésben azt mondotta ki, hogy mindaz a mit Chastel tanár tanítására nézve megtudhatott, azt bizonyítja, hogy neki nem volt szándékában a kijelentett vallás alapjában, a csudás tényekben való hitet gyöngíteni. S midőn a papok gyülekezete felmenti Chastel tanárt, a maga részéről is bizonyít az ő igaz hite mellett. E korszaknak előitélete volt, megóvni magát a német rationalismustól. Mindezek a dolgok már nagyon távol esnek tőlünk és az eszmék sokat módosultak egy fél száz év alatt. A mitől ama kor emberei féltek, a mai nemzedék előtt nem látszik oly veszélyesnek. Bizonyos, hogy a genfi papok gyülekezete ma már nem sietne annyira orthodoxyiája megbizonyításával.

De mindezek után, a kik Chastelt azzal vádolták — bár elég bizonyítékot felmutatni nem tudtak — hogy tanításai nem erősítik meg a csodákat, vajjon rosszul láttak-e, vajjon rosszul fogták-e fel őt? Bizonyára nem. Chastel a csodákat mint Schleiermachernek legtöbb tanítványa tényleg úgy fogta fel, hogy azok subjectiv tények. De ő a csudát nem tekintette a vallásra nézve lényeges kérdésnek; a természetfeletti nem volt uralkodó az ő vallásos érzelmén. Csak olvasni kell az ő kereszténység történelmében, mit e tárgyról irt, s azonnal látni lehet, hogy a csuda reá nézve, se nem érv, se nem hitczikely.

Nem lesz érdektelen felemlíteni, hogy ő leghivebb és legjobb barátai közé több kitünő angol unitárius férfit számított, s köztük különösen Tayler J. Jakabot és Beard R. Jánost, a kikről ő az „Alliance liberale“-ba életrajzot is irt. 1875-ben a „Brit és Külföldi Unitárius Társulat“ meghívta alapításának századik évfordulati ünnepélyére. Öreg kora és egészségi állapota nem engedték meg neki a részvételt, de a levél, melyet ez alkalomból küldött és magát kimentette, oly szép és az ő kitünő barátai iránt oly rokonszenvet tolmácsoló. De nemcsak az angol unitáriusok között voltak barátai, hanem a magyarok között is. 1869-ben a „Disciple de Jesus-Christ“ márt. 20-iki számában egy igen érdekes történelmi ismertetést közölt az erdélyi unitárius egyházzól.)*

Szóval Chastel egyike volt a szabadelvűség és a független történelmi bírálat legkitünőbb előmozdítóinak és előharczosainak. És az ő iskolájához oly férfiak nevei fűződnek, mint az ifj. Coquerel Athanázé, Reville Alberté, Naville-é, Montet-é, Dordier-é, és sok másé, kik a történelmi tanulmányok terén annyira kiváltak. CHARRUAUD.

*) Folyóiratunk 1870 iki évfolyamában (149. l.) Kriza még egy más czikk-ről tesz említést, melyet a nagynevű genfi tanár a Párisban Martin Paschoud által szerkesztett „Revue du Christianisme liberal“-ban irt az erdélyi unitáriusokról. Szerk.

RUDOLF TRÓNÖRÖKÖS Ő FENSÉGE

HALÁLA ALKALMÁVAL MONDOTT GYÁSZIMA

— a kolozsvári unitárius templomban 1889. febr. 5-én, a temetés napján. —

Örök Isten! végetlen hatalom! ki kezekben tartod a világok sorsát s a népek életét; örök hatalmu Ur! ki ülsz a kerubimokon, uralkodol az angyalok sergein, ki a föld minden országainak egyedül vagy erős Ura, Istene: megállunk előtted, hogy e perczen, midőn milliók imája száll hozzád a magasságba, leboruljunk mi is trónod számolyánál, s rebegő ajakkal imádkozunk.

Látjuk, oh Uram! a te hatalmat, mely nagy és sokszor, ah, mely rettenetes. Te igazgatod a világot, ah de sokszor nehéz, terhes fellegekbe öltözöl és a kéz, mely oda szegezte az ég azurjára a myriád csillagokat és a fénylő napot és odaállította a végtelen ürbe a nagy erősségeket s a kiterjesztett égboltozatot, megrázta hatalmával az erős alkotmányt, hogy recsegnék az egek, a föld megindul, s mindenek megfélemlenek. Te, a kinek kebeléből születtek e bámulatos, e csodás nagyszerűségek, ki örök tüzed megmérhetlen mélységéből kiözönlötted a világosságot, olykor sötétséget borítasz világodra, a nap ködbe és homályba vész, megdörög az ég, s ekkor rettenetes fegyvered lesz az öldöklő villám, mely a hová lesujt, szétzúz mindent, mit útjában talál... Remegnek a föld minden állatai....

Te igazgatod oh Isten! az embervilágot is. Ah de sokszor tüzőn és véren, sebes lángokon és viharon keresztül vezeted népeidet. Gyermekeid seregekbe gyűjtöd s nagy férfiakat, lángelméket, vezéreket támasztasz, a kiknek előtte megyen a te szellemed, bölcseséged és világosságod; megalkotod az országokat és birodalmakat, és azok fölő trónokat helyezesz el, melyekre őket magasztalod fel, kiket a nép királyoknak, uralkodóinak nevez. De hatalmad ereje, mely ezt csele-